
РОЗДІЛ IV. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.34; 347.72

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.28>

ЕФЕКТИВНІСТЬ СПОСОБІВ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ СТОРІН КОРПОРАТИВНОГО ДОГОВОРУ: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Дорошенко Л.М.,

кандидат юридичних наук, доцент

кафедри економічного права

та економічного судочинства

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9748-6358>

Дорошенко Л.М. Ефективність способів судового захисту прав сторін корпоративного договору: досвід зарубіжних країн.

Стаття присвячена дослідженню питань ефективності способів судового захисту прав сторін корпоративного договору в зарубіжних правопорядках. В роботі аналізуються законодавчі тенденції до скорочення переліку можливих способів захисту порушених прав сторін корпоративного договору, визначених новітнім акціонерним законодавством порівняно з попереднім Законом України «Про акціонерні товариства». Розглядаються нові підходи у вітчизняній судовій практиці щодо обрання ефективного способу захисту порушеного права з застосуванням принципу «суд знає закони». Сформульовано чинники, з яких слід виходити при обранні способу захисту порушеного права, а саме: а) необхідно використовувати виключно належний спосіб захисту порушеного права (встановлений законом або корпоративним договором), який відповідає наслідкам порушення та вибір якого належить позивачу; б) такий спосіб захисту повинен бути ефективним. Систематизовано, що способи захисту порушених прав сторін корпоративного договору в зарубіжних правопорядках поділяються на три групи: 1) зобов'язальні (стягнення неустойки, збитків, компенсації), 2) корпоративно-зобов'язальні (визнання договору недійсним) та 3) корпоративні (визнання недійсними рішень органів господарського товариства, що порушують умови укладеного всіма учасниками корпоративного договору). Проаналізовано такі способи захисту прав сторін корпоративного договору в зарубіжних правопорядках як відшкодування збитків, стягнення неустойки та заздалегідь оцінених збитків, виплата компенсації, примус до виконання зобов'язання в натурі тощо. Аргументовано необхідність гармоні-

зації національного законодавства щодо корпоративного договору з зарубіжним шляхом, зокрема, впровадження в українське законодавство такого способу захисту прав сторін корпоративного договору як компенсація. На підставі проведеного дослідження зроблено висновок про доцільність закріплення в законодавстві переліку найбільш ефективних способів захисту прав сторін корпоративного договору, як-то: відшкодування збитків, стягнення неустойки, стягнення заздалегідь оцінених збитків, виплата компенсації, визнання корпоративного договору або окремих його частин недійсними тощо.

Ключові слова: захист прав та інтересів сторін корпоративного договору, способи захисту прав, ефективний судовий захист, «суд знає закони».

Doroshenko L.N. Effectiveness of judicial protection methods of the rights of a corporate agreement parties: experience of foreign countries.

The article is focused on studying the effectiveness of judicial protection methods of the rights of a corporate agreement parties in foreign legal systems. The author of the paper has analyzed legislative tendencies to reduce the list of possible methods of protecting the violated rights of a corporate agreement parties, defined by the latest corporate legislation compared to the previous Law of Ukraine "On Joint-Stock Companies". New approaches in domestic judicial caselaw regarding choosing an effective method to protect the violated right by using the principle "the court knows the laws" have been studied. The author has formulated the factors that should be regarded while choosing the method of protection of the violated right, namely: a) it is necessary to use exclusively an appropriate method

of protecting the violated right (established by law or a corporate agreement), which corresponds to the consequences of the violation and whose choice belongs to a plaintiff; b) such a method of protection must be effective. It has been systematized that the methods of protecting the violated rights of a corporate contract parties in foreign legal systems are divided into three groups: 1) mandatory (collection of penalties, damages, compensation), 2) corporate-binding (rescission of a contract) and 3) corporate (invalidation of a business entity decisions that violate the terms of the corporate agreement concluded by all participants). The author has analyzed such methods of protecting the rights of a corporate contract parties in foreign legal systems as compensation for damages, collection of penalties and stipulated damages, payment of compensation, enforcement of obligations in kind, etc. The necessity of harmonizing the national legislation in regard to a corporate agreement with a foreign method has been argued, in particular, the introduction of such a method of protecting the rights of a corporate agreement parties as compensation into Ukrainian legislation. It has been concluded on the basis of the conducted research that the list of the most effective methods of protecting the rights of a corporate agreement parties should be enshrined in the legislation, such as: compensation for damages, collection of penalties, collection of stipulated damages, payment of compensation, rescission of a corporate contract agreement or its certain parts, etc.

Key words: protection of the rights and interests of a corporate agreement parties, methods of protecting the rights, effective judicial protection, "the court knows the laws".

Постановка проблеми. В Україні корпоративний договір є відносно новим інститутом корпоративного права, тоді як такі договори в переважній більшості країн світу вже довгий час є дієвим засобом захисту прав інвесторів і визнаним інструментом, який дозволяє ефективно регулювати процес корпоративного управління в конкретній корпорації, передбачати шляхи розв'язання типових станів, для яких характерними є антагоністичні, конфліктні відносини між учасниками, що може мати вірогідним наслідком настання негативних сценаріїв для корпорації включаючи її припинення [1, с. 45]), встановлювати порядок голосування, який відрізняється конкретизацією, визначати методику здійснення окремих корпоративних процедур.

В зарубіжних країнах такий регулятор як корпоративний договір, як правило, не тільки давно закріплений нормативно, але й набув поширення у бізнес-практиці. Так, результати проведеного в низці зарубіжних країн дослідження свідчать, що акціонерні угоди (корпоративні договори) засто-

совуються майже в 70% з цих країн і є найбільш поширеними в Італії та Бельгії. Так, корпоративне управління в 25% компаній Бельгії структуровано за допомогою корпоративних договорів, в Італії таких компаній – 40%, у Франції – 15%, в Іспанії – 8%, в Греції, Ірландії, Нідерландах, Фінляндії – по 5% (останні статистичні дані за проблематикою розповсюдженості корпоративних договорів оприлюднено на 2016 рік і вони охоплюють лише публічні компанії) [2], у Великій Британії таких корпорацій також 5%, у Литві – 21% [3, с. 116], у Бразилії – 25% [4, с. 214]. Заради справедливості треба зазначити, що, незважаючи на те, що корпоративні договори врегульовані в усіх країнах, які брали участь у цих міжнародних дослідженнях процесу структурування корпоративного управління шляхом використання таких договорів, вони майже не використовуються на практиці в таких країнах як Данія, Люксембург, Угорщина. Відсутність корпоративного договору як інституту права в законодавстві низки країн, а також законодавча імперативність в регулюванні відносин між акціонерами (учасниками) стають бар'єром для інвесторів, в тому числі іноземних, при розбудові бізнесу. Проте все ж таки в переважній більшості країн корпоративні договори давно стали нормою життя і реально забезпечують й гарантують інтереси акціонерів (учасників) в управлінні компанією.

У випадку порушення законних прав та інтересів сторін корпоративних договорів, сторони договору зацікавлені в обранні належного способу захисту своїх прав та в його ефективному судовому захисті. Оскільки корпоративний договір є інноваційним явищем в корпоративному праві України, то сторонам зробити це доволі складно. Відповідно до положень чч. 1, 2 ст. 5 ГПКУ здійснюючи правосуддя, господарський суд захищає права та інтереси фізичних і юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законом або договором, а у випадку, якщо закон або договір *не визначають* ефективного способу захисту порушеного права чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону. Процесуальним законодавством передбачено, що позовна заява повинна містити в тому числі спосіб (способи) захисту прав або інтересів, передбачений законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону і який *позивач* просить суд визначити у рішенні (п. 4 ч. 3 ст. 162 ГПКУ) [5]. Обрання ефективного і належного способу захисту порушеного або оспорюваного права та формулювання позовних вимог дозволяють поновити порушені корпоративні права. Питання тільки в тому як максимально забезпечити себе від негативних наслідків порушення корпоративно-

го договору – передбачити спосіб захисту, який не встановлений законодавством, у договорі чи більш доцільним буде обрати спосіб захисту прав сторін корпоративного договору, який визначений законом? Обирати належний та ефективний спосіб захисту це обов’язок позивача чи це може зробити суд? Останнім часом суди все частіше посилаються на принцип «*jura novit curia*» («суд знає закони»), причому як при перекваліфікації правової норми, так і при обранні належного способу захисту. Правову позицію про необхідність застосування цього принципу сформувала Велика Палата Верховного Суду ще у 2019 році (п. 84 Постанови ВП ВС від 4 грудня 2019 року у справі № 917/1739/17). Принцип «суд знає закони» зобов’язує суд вирішити спір, застосувавши правильні норми, а не ті, на які послалася сторона. Сутність цього принципу полягає в тому, що з’ясувавши, що сторона чи інший учасник процесу, обґрунтовуючи свої вимоги, послалились на неналежні норми права, суд самостійно кваліфікує спірні відносини та приймає рішення на основі правильних норм матеріального і процесуального права, тобто застосовує положення, які дійсно регулюють відповідні правовідносини. Цікавим фактом є те, що станом на червень 2023 року Єдиний державний реєстр судових рішень за запитом «*jura novit curia*» видає близько 2000 рішень, що свідчить про активне застосування цього принципу в судовій практиці. Щодо перекваліфікації судом правових норм, то відомим з цього приводу є справа «Гусев проти України» (скарга № 25531/12 [6]), яку розглянув ЄСПЛ та констатував порушення права на справедливий суд через зміну судом правової кваліфікації позову, що призвело до відмови в його задоволенні. Проте суди не обмежились лише перекваліфікацією правових норм в межах одного способу захисту і, застосовуючи принцип «*jura novit curia*», змінюють спосіб захисту порушеного права, мотивуючи це тим, що треба мати неабиякий досвід, щоб обрати правильний спосіб захисту, який не завжди є у позивачів (правовими позиціями, які стосувалися цього, є правові позиції ВС щодо віндікаційного та негаторного позовів, зокрема, постанова ВП ВС від 03.04.2019 у справі № 924/1220/17, постанова ВС від 30.07.2019 у справі № 926/3881/17 тощо). При цьому, як зазначає Л. Білецька, «полегшується завдання позивача, він буде забезпечений від лабіринтів суддівських теоретичних роздумів та окремих думок, якщо навіть він помиляється у виборі свого способу захисту, суду ніщо не заважатиме обрати той спосіб захисту, який належить, на підставі відповідного судового прецеденту» [7]. Проте, вбачається, що якщо така практика пошириться і інші відносини, це несе певні загрози, оскільки беззастережне застосування належного способу захисту за принципом «суд знає закони» несе ризик порушення іншого

принципу – рівності сторін, крім того суд також може помилятися та невірно застосувати спосіб захисту або здійснити перекваліфікацію правової норми. Не зрозуміло як це узгоджується з тим, що судочинство у господарських судах здійснюється на засадах змагальності сторін і чи не буде тут деякої вибіркості? Тому питання захисту прав сторін судом, його ефективності, дотримання балансу прав сторін є надзвичайно важливими. А оскільки корпоративний договір є новою інституцією корпоративного права України і судова практика щодо способів захисту прав його сторін ще не напрацьована, то аналіз цієї проблематики щодо способів захисту прав сторін корпоративного договору в зарубіжних правових порядках є своєчасним та актуальним.

Стан опрацювання цієї проблематики.

Питанням поняття, правової природи, предмету корпоративного договору приділили увагу ряд учених, таких як: О.М. Вінник, Ю.М. Жорнокуй, В.В. Луць, І.В. Спасибо-Фатєєва, М.М. Сигидин, Л.В. Сіщук та інші, але наукові дослідження ними в цій сфері проводились до появи нового корпоративного законодавства і відповідно без можливості порівняти його позитивні і негативні аспекти з положеннями законодавства інших країн. Актуальною темою дослідження робить той факт, що таке явище як «корпоративний договір» донедавна взагалі не мало напрацьовань ні в вітчизняній правовій теорії, ні в юридичній практиці, а відповідні норми, які на сьогодні встановлюють положення щодо корпоративного договору, запозичені з зарубіжних законодавств та практики, тому на сьогоднішній день має місце нагальна необхідність в перегляді їх розуміння та застосування.

Метою статті є визначення способів захисту прав сторін корпоративного договору в законодавстві зарубіжних країн, з’ясування особливостей їх застосування задля удосконалення ефективності способів судового захисту прав сторін корпоративного договору.

Виклад основного матеріалу. Інститут корпоративного договору покликаний вирішити питання взаємодії учасників господарських організацій корпоративного типу та гарантувати збереження балансу економічних інтересів учасників таких організацій та виконання покладених на себе зобов’язань. Укладення корпоративного договору дозволяє сторонам такого договору розраховувати на ефективний судовий захист своїх комерційних та корпоративних інтересів. Його корисність та затребуваність для засновників (учасників) корпорацій, самої корпорації, третіх осіб, які є сторонами такого договору, обумовлена можливістю регулювати відносини щодо реалізації власних корпоративних прав не шляхом пошуку та застосування штучних, ситуативних, не завжди легальних прийомів і методів, а шляхом укладення договору, визнаного легітимним

та таким, що підлягає правовому захисту, хоча і лише виключно щодо сторін такого договору. Зарубіжний досвід способів такого захисту, які застосовують сторони корпоративних договорів в розвинутих правопорядках, не відрізняється єдністю і застосування тих чи інших способів захисту характеризується різним ступенем ефективності.

Відповідно до положень законодавства Франції корпоративний договір є виключно договірним інститутом, що передбачає при порушенні встановленого в договорі зобов'язання можливість використовувати лише *договірні способи захисту*. Основним способом захисту прав сторін корпоративного договору визнається *стягнення збитків*, що вимагає від стягувача надання доказів порушення зобов'язання і наявності причинно-наслідкового зв'язку між порушенням зобов'язання, яке виникло з корпоративного договору, і спричиненою шкодою. Також одним із способів захисту є *примус до виконання зобов'язання в натурі*. Наприклад, суд визнає недійсним договір, укладений в порушення переважного права купівлі частки, і задовольняє вимогу позивача щодо переведення на нього прав і обов'язків покупця [8, с. 216-217]. Аналогічний спосіб захисту прав сторін корпоративного договору є в англійському праві, а саме до сторін корпоративних договорів також застосовується *примусове виконання зобов'язання в натурі*, але він має певні обмеження. Так, цей спосіб захисту може бути використаний, якщо сторона акціонерного договору звернеться за захистом негайно після порушення договору. Однак звернення до суду навіть у межах розумного строку не є безумовною гарантією задоволення позову про виконання зобов'язання в натурі в зв'язку з забезпеченням балансу інтересів і стабільності відносин. Тому сторона договору не позбавлена можливості звернутися до суду щодо *стягнення збитків* [9, с. 171]. Крім такого способу захисту як «виконання зобов'язання в натурі» («specific performance») іноді застосовується такий спосіб як «втрата права на участь у розподілі прибутку у поточному фінансовому періоді». Інститут «specific performance» застосовується вкрай рідко судами загального права, оскільки насамперед звертається увага на готовність позивача виконати договір; захищеність відповідача, тобто чи не завдасть йому шкоди виконання корпоративного договору; можливість відновлення права позивача тощо [10].

У грецькому законодавстві передбачається можливість застосування *примусового виконання зобов'язання в натурі* відносно сторони корпоративного договору до виконання зобов'язання з голосування. Але в доктрині висловлюється позиція, що такий спосіб захисту неможливо реалізувати на практиці, оскільки акціонер не може своєчасно звернутися до суду для винесення рішення щодо обов'язку проголосувати відповідно

до договору. Найбільш ефективним способом захисту сторін корпоративного договору в Греції є *стягнення збитків* [11].

В якості поширеного способу захисту прав сторін корпоративного договору в Німеччині також виступає *стягнення збитків*. Проте у судовій практиці зустрічається і застосування інших способів захисту прав сторін корпоративного договору, зокрема, *оскарження рішення органу управління в зв'язку з порушенням ним умов корпоративного договору* [12, с. 42-43]. *Критеріями такого оскарження*, які в обов'язковому порядку приймаються до уваги судом, є: 1) врахування інтересів третіх осіб, які не брали участі в процесі прийняття рішення органу управління; 2) оцінка можливості зміни статуту кваліфікованою більшістю голосів, якщо рішення суперечить якому-небудь положенню статуту. Отже, рішення органів приватного товариства може бути визнано недійсним, якщо при цьому не порушуються права третіх осіб, таке рішення суперечить статуту або змінює його, і такі зміни не зареєстровані в установленому порядку.

За законодавством Бельгії сторона корпоративного договору при його порушенні вправі вимагати *стягнення збитків*, для чого потрібно довести порушення зобов'язання, збитки, причинно-наслідковий зв'язок і вину [13, с. 284]. При цьому невиконання своїх зобов'язань стороною корпоративного договору має бути досить серйозним, а іноді і приводити до дедлоку в діяльності органів управління компанії. Наслідками неналежного виконання стороною умов корпоративного договору можуть бути навіть радикальні заходи, такі як *виключення учасника з товариства за рішенням суду* (зокрема з підстав порушення зобов'язання з придбання частки в капіталі компанії, з внесення вкладу для збільшення статутного капіталу компанії тощо) [13, с. 284].

Відшкодування збитків як спосіб захисту прав сторін в зарубіжній практиці все ж таки є не надто популярним та безальтернативним, як може здатися на перший погляд, оскільки їх стягнення пов'язане з необхідністю доведення таких збитків, їх складу та розміру, що викликає певні складнощі в процесі захисту прав сторони корпоративного договору. У зв'язку з цим в зарубіжних країнах, крім можливості використовувати цей спосіб, сторони корпоративного договору активно використовують інші – *примусове виконання зобов'язання в натурі*, інші превентивні механізми (*судова заборона, встановлення обмежень щодо внесення змін до локальних актів корпорації*). Наприклад, примус у судовому порядку сторони корпоративного договору виконати його умови в натурі дозволяє здійснити превенцію порушення умов корпоративного договору в майбутньому, наприклад, на загальних зборах учасників. В країнах англійського права на практиці у спорах щодо корпоративних договорів, сторони, врахо-

вуючи особливий характер подібних домовленостей, окремо звертають увагу суду на те, що при укладенні договору вони припускали, що в разі порушення буде здійснено саме виконання в натурі, а не стягнення збитків та інших грошових сум. До основного договору додають спеціальні угоди, відповідно до умов яких сторони просять суд при розгляді спору прийняти рішення про виконання договору в натурі.

Одним з поширених способів захисту сторін корпоративного договору в розвинутих правопорядках є *компенсація*. Її позитивними рисами є те, що: 1) компенсація встановлюється за згодою акціонерів та не може бути зменшена за розсудом суду. Вона визначається шляхом встановлення твердої грошової суми або порядку її визначення. Отже, в тому випадку, коли сторонами обумовлена лише можливість стягнення компенсації без вказівки її розміру або порядку визначення відповідної суми, умова про компенсацію вважається *неузгодженою* і не може застосовуватись до відносин сторін (такий спосіб захисту як компенсація не повинен ототожнюватися з неустойкою, оскільки розмір компенсації, встановлений при укладенні договору, на відміну від неустойки, не може бути зменшений); 2) перевагою застосування компенсації є відсутність необхідності в доведенні наявності збитків. Вона підлягає стягненню при доведенні факту правопорушення незалежно від наявності або відсутності збитків, а її поява в корпоративному законодавстві обумовлена саме складністю процесу доведення збитків в корпоративних відносинах; 3) ще одним плюсом застосування такого способу захисту корпоративних прав є те, що стягнення компенсації не виключає можливості відшкодування збитків в разі їх наявності. Компенсація може застосовуватись поряд з іншими заходами відповідальності (зокрема, стягненням збитків і неустойки), оскільки вона є самостійним способом захисту порушених прав сторін корпоративного договору та видом відповідальності одночасно.

В зарубіжних правопорядках можна виділити певні групи способів захисту прав сторін корпоративних договорів. Так, у *англосаксонській* правовій сім'ї до способів захисту прав сторін корпоративних договорів відносять, по-перше, *договірні способи захисту*, наприклад, згадуваний вище «specific performance», «injunction», тобто судова заборона на вчинення конкретних дій, «damages», під якими маються на увазі збитки, а також «rescission», право одностороннього розірвання договору у разі порушення його істотних умов. Загальне право визначає і *корпоративні засоби захисту*: «oppression remedy», широкий перелік способів захисту, що застосовуються судами за позовами акціонерів на захист своїх інтересів, порушених «утиском», «несумлінною чи нечесною поведінкою» самої компанії, її дирек-

торів, мажоритарних акціонерів у разі порушення законних очікувань міноритарних акціонерів з договору контролюючого акціонера та публічної компанії («relationship agreements»), а також «statutory derivative action», тобто похідні позови, що подаються акціонерами для захисту прав та законних інтересів компанії. У *континентальній* правовій сім'ї способи захисту прав сторін корпоративних договорів не мають особливої специфіки і носять переважно зобов'язальний характер, причому найбільш поширеними способами захисту залишаються стягнення збитків та неустойки. Але мають місце і окремі альтернативні способи захисту порушених корпоративних прав. Наприклад, законодавства Литви та Бельгії поряд із традиційними договірними способами захисту містять і корпоративні способи. Відповідно до ст. 2.88 ЦК Литви за позовом сторони акціонерного договору про голосування суд має право не тільки здійснити перерахунок голосів, поданих в порушення договору, відповідно до вимог такого договору, а і визнати рішення загальних зборів акціонерів, яке суперечить умовам договору, недійсним [14]. На відміну від Литви, в Бельгії завдяки одіозному рішення Верховного суду від 13 квітня 1989 р., в якому суд зобов'язав акціонера проголосувати згідно з умовами акціонерної угоди про голосування, допускається можливість застосування такого способу захисту як «specific performance», крім випадків, коли акціонерний договір про голосування суперечить принципу добросовісності чи інтересам компанії.

Висновки. Отже, способи захисту порушених прав сторін корпоративного договору в зарубіжних правопорядках поділяються на *три групи*: 1) зобов'язальні (стягнення неустойки, збитків, компенсації), 2) корпоративно-зобов'язальні (визнання договору недійсним) та 3) корпоративні (визнання недійсними рішень органів господарського товариства, що порушують умови укладеного всіма учасниками корпоративного договору). Їх слід розглядати у логічному взаємозв'язку, обумовленому ступенем та характером допущеного порушення.

Необхідним вбачається використання ефективних способів судового захисту прав сторін корпоративного договору, які застосовуються в корпоративному праві інших країн, шляхом закріплення їх в договорі. При обранні способу захисту порушеного права, треба виходити з наступних чинників: а) необхідно використовувати виключно належний спосіб захисту порушеного права (встановлений законом або корпоративним договором), який відповідає наслідкам порушення та вибір якого належить позивачу; б) такий спосіб захисту повинен бути ефективним. Одним з таких ефективних способів захисту прав сторін корпоративного договору може стати компенсація, яка передбачалась попереднім акціонерним

законодавством та яку не містить новий Закон України «Про акціонерні товариства». В зв'язку з урахуванням прогресивного зарубіжного досвіду доцільним вбачається доповнити ст. 29 Закону України «Про акціонерні товариства» частиною 10, ст. 7 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» частиною 8, які б містили перелік найбільш ефективних способів захисту прав сторін корпоративного договору, якими можуть бути: відшкодування збитків, стягнення неустойки (штрафу, пені), стягнення заздалегідь оцінених збитків, виплата компенсації, визнання корпоративного договору або окремих його частин недійсними тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дорошенко Л.М. Способи усунення дедлока як різновиду корпоративних конфліктів. *Правничий часопис*. 2019. № 1. С. 45–54.
2. European commission. Report on the Proportionality Principle in the European Union. URL: http://www.marioconde.org/foro/wp-content/uploads/2010/03/final_report_en.pdf. (Last accessed : 03.01.2023).
3. Miliauskas P. Shareholders' agreement as a tool to mitigate corporate conflicts of interests. *Int. J. Private Law*. 2013. Vol. 6. № 2. P. 109–131.
4. Sternberg L., Leal R., Bortolon P.M. Affinities and agreements among major Brazilian shareholders. *International Journal of Disclosure and Governance*. 2011. № 8.3. P. 213–228.
5. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06 листопада 1991 р. № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56. (Із змінами).-
6. CASE OF GUSEV V. UKRAINE (14 January 2021). <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22tabview%22%3A%5B%5D%2C%22itemid%22%3A%5B%5D%7D>.
7. Білецька Л. Як унеможливити відмову в позові через обрання належного способу захисту? *Закон і бізнес*. 2023. 21.02.2023. <https://zib.com.ua/ua/154967.html>.
8. Grelon B. Shareholders Lawsuits under French Law. *European Company and Financial law Review*. 2-3/2009. P. 216–217.
9. Thomas K., Ryan C. *The Law and Practice of Shareholder's Agreements*. London: LexisNexis Butterworths, 2007. 459 p.
10. Duffy M.J. Shareholders Agreements and Shareholders' Remedies Contract Versus Statute? *Bond Law Review*. 2008. Vol. 20. Iss. 2. Art. 1. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3192206 (Last accessed 23.02.2023).
11. Tellis N. Mandatory and non-mandatory rules in Corporate law. *RHDI*. 2002 P. 85–116. URL: <http://home.heinonline.org/> (Last accessed 11.09.2022).
12. Büsse-maker A. *Stimmbindungsverträge bei Kapitalgesellschaften in Europa*. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden Baden. 1998. 372 s.
13. Bertrand A., Coibion A. Shareholder Suits under Belgian Law. *European Company and Financial law Review*. 2-3/2009. P. 270–306.
14. CIVIL CODE OF THE REPUBLIC OF LITHUANIA. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.245495> (Last accessed 23.02.2023).